

МОРОЗ

Був останній день року, коли почалася війна (1992). Ми везли допомогу для оточеного міста. В'їхали до Боснії з півдня. Поки нас не застали сутінки, ми встигли побачити села, у яких уже ніхто не жив. Хати та храми зрівняно із землею. Що зробили з людьми?

Ми їхали через Мостар, але не бачили його. Місто, наче ліс: немовби щось миготить за темним вікном, але невідомо, що це. Страшно зупинитися, страшно зайти в цей ліс.

Якраз під Сараєвом нас зупинили сербські солдати — були п'яні. Вони то сміялися до нас, то раптом на нас кричали. І так усю ніч — до світанку. Уранці вони відібрали в нас частину вантажу й дозволили в'їхати до міста. Був мороз.

У місті, серед продірявлених одноповерхових будинків і багатоповерхівок ми побачили людей — голодних та наляканих. Ми боялися, бо все ще чулися постріли. Нами заопікувався Драган Л., син хорватки й боснійського серба, які вирішили зостатися в оточеному місті. Він був чудовим провідником. Казав, що коли це все скінчиться, а він виживе, то втече кудись у світ, бо тут уже життя не буде. Де він тепер?

У лікарні ми розмовляли з людьми без рук, ніг, очей. Сильвія, її прізвища ми не запам'ятали, працювала там анестезіологинею. Вона казала: «Нам потрібні антибіотики, пов'язки, ліжка, милиці, протези, візки і труни».

На вулицях ми бачили журналістів: репортерів, фоторепортерів і операторів. Приїжджали

ще письменники й режисери. Ходили групами чи поодинці. Розмовляли багатьма мовами. Ми зустрічали декого з них через рік (у лютому 1994-го), коли вони з'їхалися сюди оглянути ринок Маркале, де гранатою за мить було знищено десятки людей.

З'явилося тисячі бюлетенів, репортажів, книжок, картин, альбомів, документальних і художніх фільмів про війну в Боснії. Але коли війна закінчилася (або, як дехто вважає, її було на якийсь час припинено), репортери зібрали камери й мерщій подалися на інші війни.

ОДЯГ

Театральну залу в сільському будинку культури відмикають раз на тиждень — у четвер. Кожен може ввійти й подивитися, тож часом сюди приїжджають здалеку. Люди сподіваються, що саме тут з'ясують свою справу. У театральній залі є сцена, але нема місць для глядачів. На теракотовому настилі розкладено одяг. Ще раніше його було посортовано: це знайдено на першій людині, а те — на шістдесятій. Усе випрано, щоб відновити кольори. Висушено на мотузці. Тепер кольорові речі лежать тісно, одна коло одної, хоч і кожна окремо. Тільки зрідка трапляється повний комплект. Наприклад, одразу ж при вході лежить трикотажна сорочка в біло-блакитну смужку. Її точно носив ставний чоловік. Зате в іншій сорочці з написом Montana ходив худорлявий. Далі — вельветові штани, колись білі, а тепер пожовклі. Хто їх носив? Під вікном — лише

джинсова штанина. Чия? Ще далі — тільки шкіряний ремінь, тільки плавки, тільки футболка, тільки чорна шкарпетка. Біля кожної речі (точніше, лахманини) — порожня паперова торбина, з якої це дрантя вийняли. І аркуш із надрукованим на комп'ютері великим номером.

Є також і літери:

В означає, що до одягу докладено комплект кісток, череп, зуби. Тіло цілком (body).

ВР — комплекту нема, є трохи кісток. Частина тіла (body parts).

А — лише одяг, інколи якісь предмети (artifacts). Жодних кісток.

Усе це викопали восени 1999 року неподалік у Кевлянах (тож перед кожним номером значаться ще літери KV). Масове поховання там було поздовжнім і тяглося кількасот метрів обіч дороги (придорожній рів перед тим поглибили, а згодом засипали). Кевляни розташовані неподалік місцевості Омарська, де в залізорудній копальні 1992 року з'явився і того-таки року припинив існування концентраційний табір для мусульман. Там утримували переважно чоловіків, хоча траплялися і жінки. Більшість їх вижила.

До театральної зали зголошуються пройти близькі загиблого, які мають підстави припускати, що вісім років тому він потрапив до концтабору «Омарська». Вони заходять і затуляють носи. На мають іншого виходу й не можуть піти. Вони приїхали сюди, щоби побачити, знайти й поховати. Їм здається, що тоді відчують полегшення і спокій.

Роззираються. Між речами — вузька стежка. Щоб нічого не зачепити черевиками, вони йдуть, наче по линві. Зупиняються над чимось. Ідуть далі,

спиняються та знову рушають. І так півгодини, три години. Хто скільки витримує.

По залі бігають щури.

Молоде подружжя з семирічною дівчинкою на руках розшукує батька — дідуся дівчинки. Тривалий час вони стоять над речами під номером KV 22 В.

Над іншим дрантям схиляється сива жінка в темно-синьому костюмі. Від самого ранку вона стоїть над одними й тими самими речами. Вона складає їх, немовби хотіла, щоб вони гарно виглядали. Поправляє темні штани, світлу сорочку й те, що було колись светром бордового кольору. Гладить усе це, як гладять людину.

Тут її називають Матір'ю Мейрою.

BODY BAGS

Молоді люди з семирічною дівчинкою, які неподалик сцени так довго придивлялися до речей KV 22 В, кличуть особу, яка провадить ідентифікацію. Підходить сива енергійна жінка у джинсах. Вона називається Ева Ельвіра Кльоновська.

Доктор Ева Кльоновська 1946 року народження, за освітою антропологиня, членкиня Американської академії судових наук, заміжня, має дітей, емігрувала з Польщі під час воєнного стану, колись жила у Вроцлаві, а згодом оселилася у Рейк'явіку (Ісландія). Там вона спеціалізувалася на доведенні батьківства, бо не могла працювати у сфері, яка її захоплює найбільше — кістки.

— Я люблю кістки, кістки до мене промовляють. Дивлюся на кістки і знаю, на що людина хво-